

کانت فهیله سوفی مۆرال و میتافیزیکیا ... نه نوهر حسین

ئهمانوئیل کانت له 22ی ئه پڕلی (724) ز له شاری کۆنگسبیرگ له ئه لمانیا له دایکبووه، باوککیکی هه ژارو دایکیکی ساده، به لام تارادهی په رستن و خو شه ویستی بو دایکی ده لی: "من تاماوم له ژياندا هه رگیز له بیبری ناکه م، که یه که م تووی خیرو چاکه ی له دلمدا چاند"



کانت ته نها ئه خلاق و ئایین فیرنه بوو، به لکو گرنگی به سروشتی مه عریفه ش ده دا،

ئه گه رچی رۆژانی قوتابخانه ی به نوژیکی دووردریژ له کلپسا ده ستپیده کرد تا دواتر به شیوه یه ک دوور ده که وینه وه که هیچ شتیک ناتوانیت له ئایینی نزیك بکاته وه.

کانت پاش ئه وه ی ده چیته زانکو له به شی فه لسه فه، به لام سالی (748) پ. ز ناچار ده بیت به هو ی مردنی باوکیه وه دوا ی بزوی ژیان بکه ویت، تا دواتر له سالی (754) زدا گه رایه وه و پروانامه ی دکتوراکه ی (له ناوئاگر) دا پیشکesh به زانکو کرد.

کانت زور کاریگه ری (نیوتن) له سه ر بوو به تاییه تی تیوری (کیشکردن- جازبیه) هه ر بویه چه ند لی کۆلینه وه یه کی له و بواره دا نوسیوه له بابه تی "بیرورا سه باره ت به پیوانه ی راستی بو هیزی زیندوو" میژووی سروشتی گشتی و تیووری ئاسمان" سالی (770) ز ده بیته مامۆستای لۆژیک و میتافیزیکیا تا دواتر فه لسه فه یه کی گرنگی هی نایه کایه وه به ناوی (فه لسه فه ی ره خنه گه رایه ی).

وانه کانی کانت سه باره ت به (میتافیزیکیا) به وه ده ناسرانه وه که رون و ئاشکرا بوون. به شیوه یه کی میتودی باسیده کرد و هه رچی وتاره کانی تری سه باره ت به (لاهوت) و مه سه له ئایینه کان ئامانجی روشنگه ری ئه قل و روو روژاندانی (نه ست) بوو بی ئه وه ی هیچ گرنگیه ک بدات به سروته سونه تیه کان، تا له سالی (1823) ز کتییی (په روه رده) ی بلاوکرده وه.

له ته مه نی (79) سالی دا که هیشتا ژنی نه هی ناپوو، باری عه قلی و ته ندروستی به ره و خراپتر چوو و چاوی له ده ستداو تا له ته مه نی (80) سالی دا له (12) ی فیبرییه ی (1804) دا مرد دوا و ته شی ئه مه بوو که وتی "ئه مه باشه" بوو.

ئه گه ر چی مردنی کانت له و کاته دا روداوکی تراژیدی بوو، به لام به ره مه کانی به چاویدانی ماونه ته وه و گرنگترین وشه ی کانت دوا یی له سه ر گۆره که ی نوسرا، ئه مه بوو "دووشتی سه یرو سه مه ره سه رسامم ده که ن، ئاسمانیکی رازاوه به ئه ستیره له بان سه رم و یاسایه کی ئه خلاقیش له خودمدا"

ئه م نوسینه خویندنه وه یه که بو کتییی (کانت، ژیان کاره فیکریه کانی که له وه رگی پرائی په ژاره عه بدولحه میده).

-1-

(کانت و میتافیزیکا)

کانت

گرنگیه کی زوری دها به میتافیزیکا تا له سهه ئه ساسی لۆژیکی زاستی تاوتویی بکات (سهه رپای ئه وهی باوه رپی وابوو که تنها له سهه سروشتی میتافیزیکا) مانای ئه وهیه که مه حاله ملکه چی پپوهی سروشتیه باوه زانسته کانی (فیزیا، بیرکاری) بکریت. که هه ندیک بانگه شهی بو ده کهن، ئامانجی کانت که کتییی (ره خنه ی عه قلی ئه بستراکت) بونیدانای فه لسه فه یه کی میتافیزیکا بوو له سهه بنچینه یه تی زانستی قبولکرا، دوا ئه مانجیشی له سهه ئه و تپوه ره خالیبوونی میتافیزیکا بوو له هه له و کهم و کورپانه ی رابردوو و به رنامه یه کی باش بو دها توو.

به لام دواتر هه ر خوی کانت وه لامی ئه و پرسیاره ی دایه وه (چون ده توانریت میتافیزیکا به زانست وه سف بکریت، به لام هه ر خوی ئه وه ی سه لماندوه میتافیزیکا وه ک ئاماده باشیه کی سروشتی بو عه قل واقعی ده بییت.

کانت پپویه قسه کردن له سهه بابه ته میتافیزیکه کان که به بوچوونی ئه و بریتین له (خوا، سه ره خویی و نه مری، جاویدانی) کاریکی ئاساییه، به مه رجیک پپوسیتییه کی سروشتی بییت، چونکه عه قلی تیوری ناتوانیت سنوره کانی به زینیت بی ئه وه ی دهرونی به ره و له ناوچوون نه با و نوقمی تاریکی و نه گونجاندن نه بییت.

دواتریش بوچوونی کانت سه باره ت به میتافیزیکا بریتیه له سهه رنجدانی بو فه یله سه فه کانی بواری ئه نتولۆژی و ئامانجگه راو دوگماییه کان، نمونه ش فه لسه فه ی فه یله سه فه ئه قنگه راکان بوو که ریبازی (ناواخنه راییه) به کارده هیین وه که ئه قلی له توانیدا هه بییت له (ره نگه - ممکن) وه بو (هه بوون - الموجود) یان له (بیرۆکه ی خوا) وه بو (برپاردان له سهه بوونی خوا)

-2-

(کانت و ئایین)

کانت له مباره یه وه بانگه شهی بو ئه وه کرد که (پله وپایه ی پیاوانی ئایینی که مبریته وه و گرنگی نه دریت به فه رزه کانی به ندایه تی و چوون بو کلپسا، له گه ل ئه وه شدا هه ولی چه سپاندنی ئاینیکی خودایی راستی داوه به مه رجیک دوریت له بوچوونی پیاوانی ته قلیدی و سونه تی و له به رامبه ردا پشت به ستیت به مه یله ئه خلاقیه کان به رز و شاراوه کانی ناخی مرؤف، ئه و بونی خوا، ده سه لمینیت.

له مباره یه وه به تیزی جه ختکردنه وه ی له سهه ربونی خوا دوورکه و تنه وه بوو له (وولف) ی فه یله سه سف و که و تنه ژیر کاریگه ری (داقید هیوم) وه وه ره خنه ی له و تیزه ی میتافیزیکا گرت که ده لی "مه حاله به لگه ی ئونتولۆژی (میتافیزیکای روت) به راستی به سه لمیندرین له سهه ربونی خودا.

کانت له مباره یه وه وتی "ئایین ده بی پشت به عه قلیکی کرده یی بو هه سته ئه خلاقی به ستیت، نه ک پشت به لۆژیکی عه قلی تیوری، هه ر بویه کانت سی پره نسپی سه ره کی (نه مری، سه ره خویی، خودا) ی راگه یاند که.

1- مرؤف ناتوانیت ئه رکه کانی سه رشانی به جی بگه یینیت تا ئازاد نه بییت.

2- ناتوانی بگاته پیرۆزی تا نهر نه بیټ.

3- ناتوانیټ بگاته ئاشتی چاکه‌ی گه‌وره، گهر خودا نه بیټ.

کانت جاریکی تر ره‌خه له‌پیاوانی ئاینی ده‌گریټ که‌ته‌نھا قسه‌ی کتیب و کلێساکان دووباره نه‌که‌نه‌وه، ئه‌و ده‌لی " ده‌بی روح و ناوه‌رۆکی کیشه‌کان تیگیه‌ینن " ئه‌و ده‌لی " ئاین له‌ناخی خۆماندا ده‌بی بیدۆزینه‌وه به‌دوای ئایندا بگه‌رینن. " کانت روداوی (هه‌له‌ی ئاده‌م) و (مه‌سیح یان کورپی خوا) ی وا لی‌کدایه‌وه که یه‌که‌میان ده‌لاله‌ته له‌به‌ر یه‌که‌وتنی ویست و هه‌ست، دوومیان ده‌لاله‌ت ته‌نیا له‌پێوه‌ره ئه‌خلاقیه‌کانی ناخمان ده‌کات.

-3-

(کانت و ئه‌خلاق)

له‌مباره‌یه‌وه تیروانیه‌کانی کانت ده‌هه‌ستیه‌ سهر ئیراده، به‌لام حاشا له‌وه ده‌کات که ئه‌خلاق به‌سترابیه‌وه به‌ئه‌نجامی کرده‌وه‌کانی مروّف وه‌ک (چیز، ئازارو سودو زیان) هه‌موویان په‌یوه‌ستن به‌ناخی مروّفه‌وه.

ئهو پێوايه چاکه‌خواری ته‌نھا ئیراده‌ی ناخی ئینسانه‌کانه‌و هیچی ترو ته‌نانه‌ت ئه‌م ئیراده چاکخوازه ناتوانی سۆزو ئاره‌وزوه سیکیسه‌کانیش بجوولینیت. هه‌روه‌ها له‌سه‌ر ئه‌م چه‌مکه کانت پێوايه هیچ چاکه‌و خرابه‌یه‌ک به‌بی یاسایه‌کی ئه‌خلاقى وجودی نییه.

کانت مه‌سه‌له‌ی ئه‌خلاق به‌دور ده‌گریټ له‌میتافیزیکیا و هه‌موو هه‌سته‌کانی سۆزو مه‌به‌سته‌کانی به‌دیاره‌هه‌ داده‌نیټ نه‌که هۆکارو ئه‌وه‌ش به‌وه پشت راسته‌کاته‌وه که‌ده‌بی یاسایه‌کی ئه‌خلاقى ئه‌مانه ری‌ک بخت و پێویسته (درۆنه‌که‌یت) و ئیراده‌ت هه‌بیټ و کاریگه‌ری هه‌بیټ و ئه‌وه‌شی ره‌تکرده‌وه که ئه‌خلاق له‌سه‌ر بنه‌ماو ریژه‌یی و مادیه‌کانی مروّفدا **دابمه‌زریټ، چونکه ئه‌مانه جیگرو ره‌ها نییه**، به‌لام ئه‌خلاق له‌سه‌ر بنه‌ماو یاسایه‌کی جیگرو ره‌ها و هه‌ستاوه

ئهو پێوايه یاسای ئه‌خلاقى تاکه مه‌به‌ده‌ئه بو ئیراده‌ی مجردی مروّف.

-4-

(کانت و فیزیک (سروشت)

به‌پێچه‌وانه‌ی بوچونه‌کانی سه‌باره‌ت به‌میتافیزیکیا، بوچۆنی زو‌ریش هه‌یه له‌سه‌ر فیزیک (سروشت) وه‌کو پێشتر باسمانکرد، کانت له‌مباره‌یه‌وه زو‌ر که‌وتۆته ژیر کاریگه‌ری (نیوتن) هه‌و جگه له‌وه‌ی کاری له‌سه‌ر تیوری (کیشکردن) کرد هه‌ولیداوه، دروستکردنی گونجانیک له‌نیوان فه‌لسه‌فه‌که‌ی (دی‌کارت) و (لایبنتز) له‌مباره‌یه‌وه.

کانت له‌ساده‌ترین تیوره‌کانی پێوايه هه‌موو هه‌ساره‌کان یان خه‌لکی له‌سه‌ر ژیاوه یان خه‌لکی له‌سه‌ر ده‌ژی له‌داها‌توودا، تا ئه‌و راده‌یه‌ی ده‌لیټ: ره‌نگه‌ دورترین هه‌ساره له‌خۆره‌وه سیه‌می ئه‌ندامی عه‌قلانی تی‌دابیه‌ت. دیاره مه‌به‌سته‌ی ژیان و زینه‌وه‌رو ماده ئورگانیه‌کانه.

-5-

(کانت و سیاسه‌ت)

ئه گهرچی بۆچونی کانت له دواین کتییه کانی له مباره یه وه خراوته روو به تاییه تی له کتییی (پروژه بۆ ئاشتی هه میشه یی) که ده لئ: "پیویسته ده ستوری شار له هه موو ده وله تیک کۆماری بیّت و پابه ندبیّت به ده ستوری که وه و چه ند چه مکی گرنگ له خو بگریّت وه ک (ئازادی و چه سپاندنی ده ستوری که هه میشه یی و هاوبه ش، یه کسانی نیوان ئه ندامانی کۆمه لگا) کانت پیوایه ده ستوری که کۆماری، ده توانی نوینه ری مافه کانی مروّف بیّت، واتا له و کاته دا چه مکی مافی مروّف و ده ستورو دیموکراسی و سیتهمیکی پلورالی کۆماری جیگه یه کی گرنگی له تیوره کانی کانت دا هه بوه .

سه باره ت به ناسیۆنالیزم و کانت پیوایه خودی سروشت ئه م حه زو ئاره زوو به رژه وه ندیخوازی و خو په رستیه ده سته به ر ده کات. ئه و ده لئ: "ته نها سیتهمیکی باش که هیزه مروییه کان یه کبخت و سنور بۆ توندوتیژی دابنیت و بنبری بکات بۆ ده وله ت به سه .

کانت بۆ فه راهه مکردنی سیتهمیکی سیاسی مۆدیرن و دیموکراسی و پلورال و ئازادی و مافه کانی ئینسانی تیّدا پاریزراوبیت پیوایه ده بی له ریگای شوړشه وه بیّت تا سیتهمیکی وا بیّته کایه وه که دیموکراسی گه شه بکات و کویله یه تی و چه وساندنه وه نه مینی و ئاشتی به رقراریّت و تا ئه و راده یه ی داوای سیتهمیکی په رله مانی و فره یی و نوینه رایه تی ده کات.

-6-

(کانت و ناسیۆنالیزم)

یه کیکه له تیوره گرنه کانی فه لسه فه که ی کانت و رۆلئیکی گرنگی هه بوه له سه ر پرۆسه ی سیاسی ئه وروپا و ئه لمانیا به تاییه تیش، کانت پیوایه سیتهمیکی کۆماری بیروکه ی ناسیۆنالیزم و ئیراده ی گشتیش که نوینه ری راسته قینه ی خودی ئیراده ی سروشته پیوه ریکی گرنه بۆ ئاشتی و سیتهمیکی سیاسی باش.

ئه و پیوایه نه ته وایه تی ئه و ئیراده گشتیه یه، که میلله ت له گه ل یه کتردا کۆده کاته وه که یه ک ئامانجی هه بیّت، که ئه مه ش له ناخی تاکه کانی کۆمه لدا هه یه و کانت وای بۆ ده چیّت گه ر ده ستوری و لاّت له ئیراده ی خه لکه وه وه رگیرا ئه و یا ساکان مسوگه ر ده کات، بۆ ئه وه ش که به م سیتهمه سیاسی به گه یین له ریگای عه قلیه تی خاوه ن ئه زمونه وه پیی ناگه یین، به لکو له ریگای گیانه نه ته وه بییه که وه ده سته به ر ده کریّت.

بۆچونه کانی کانت له مباره یه وه کاریگه ری له سه ر هیگل و هرده رو نیچه هه بوه و سه ره تایه ک بوو بۆ سه رده می ئایدۆلوژیاکان و ناسیۆنالیزم له جیهاندا.

-7-

(کانت و ئاشتی)

لای کانت چۆن سیتهمی دیموکراسی ئامرازیکه بۆ گیانی نه ته وایه تی، ئه مه ش دیسان پیویستی به پروژیه کی جیهانی هه یه بۆ ئاشتی، کانت پیوایه "شه ر پاشماوه یه کی شارستانی هه یه له میژوودا" ئه وه ش به و پییه ی که شه ر هیژیکی گه وره یه له هیزه جوان و سه رسورپه یینه ره کانی سروشت، هه ر ئه وه ش واده کات بۆ ده سته به رکردنی ئاشتی و سه ربه خوئی په ناباته به ر ئه وه ی که ترس و شه رو شوپ به هیژترین پاریزره بۆ مسوگور کردنی سه ربه خوئی و له ناو بردنی چه وساندنه وه .

تیۆره کانی کانت سه بارهت به ئاشتی به دوای شوپشی فه ره نسادا هات و پئیوابوو سه ره تابه کی باشه بو ریخستنی میللهت.

کانت له کتییی (پروژهیهک بو ئاشتی هه میشهیی) که یه کیکه له تیزه گرنه گه کانی سه بارهت به ئاشتی له چه ند خالدا کو ده کاته وه له بابه تی:-

"په یمان به ستنی ئاشتی و نه هیشتنی نیازی شه پرکردن، پاراستنی کیانه سیاسیه سه ره به خوکان، چونکه ده ولت کالانییه، به لکو گروپیکی مرۆبیه، هه یچ کهس بوینییه ده سه لاتی به سه ردا به سه پینیت، جگه له خودی ده ولته ته که، پیویسته هه یزه سه ربازیه کان هه لبوشیندرینه وه، چونکه بونی هه یزی سه ربازی، هه ره شه یه کی به رده وام بو ئاشتی گشتی، ئه مه سه ره رای ئه وهی کره یهک ده دریت به سه رباز بو ئه وهی به کوشتنی ئه وانیتتر ژیا نی مسوگه ر بکات.

هه ره وه ها روژیک دیت سه ربازه کهش ده کوژریت، واتا لای کانت مامله کردن له گه ل سه رباز مامله کردنه له گه ل ئامیریک، نه ک مروقیک، نابی هه یچ ده ولته تیک به هوی هه یزه و خو ی له کاری ده ولته تیکی تر وه ریدات.

لای کانت قه واره ی ده ولته تیک به کلیلی راسته قینه ی ئاشتی ده زانیت، چونکه به ردی بناغه ی بونیادی ده ولته ته، چه ند سه رچاوه یه ک باس له وه ده کهن که دامه زاندنی (کو مه له ی نه ته وه یه کگرتوه کان) و بانگه وازه که ی (ویلسن) له ژیر کاریگه ری بو چونه کانی کانت و کتییی، له پروژه ی ئاشتی هه میشه ییدا هاتوته بون.

-8-

(کانت و میژوو)

له مباره یه وه پئیوابیه هه یچ کهس ناتوانیت کاریکی فه لسه فه ی ئه نجامدات به دور له میژوو، به و پئییه ی به بی ئاگابوون له روداوه کانی میژوو قسه کردن له سه ر فه لسه فه ناکریت جگه له وهش لای کانت فه لسه فه ی میژوو به ستراوه ته وه به فه لسه فه ی ئه خلاقه گه رایه وه، به کورتی کانت پئیوابیه بیروکه ی میژوو بو جیهان نموونه یه کی به رزه، به لام به هه ماههنگی فه لسه فه و میژوو، عه قل و سه ره به خو یی عه قلانی رو لی ئه کتییان هه یه.

-9-

(کانت و کاریگه ری له سه ر فه لسه فه ی نه وروپا)

له کو تایی ئه م نامیلکه یه دا، ده توانین بلین فه لسه فه ی کانت (کانتیزم) جگه له وهی بنه مایه کی قول و فره ره هه ندی هه یه و کاریگه ری له سه ر زو ربه ی تیۆرو فه لسه فه کانی دوای خو ی و سه رده می خو ی هه یه له ئه وروپا له سه ر بابه ته کانی "فه لسه فه، ئه ده ب، سه روست، میتافیزیکیا و په روه رده، سیاسهت، بیرکاری، ئه خلاق، ئیستاتیکا)

نوسینه کانی له بواری بیرکاری له لایه ن (هله برت) و قوتابخانه ی شیوه کاری گرنه گی خو ی هه یه له ریبازی هه زری و ئایدیالیزی کانتی کاریگه ری به رچاوی هه بوو له سه ر فه لسه فه کانی (فیخته، شلگل، هه یگل و شو بنه اوهر) ره خنه کانی کانت بو عه قل و ستایشکردنی هه ست ریگای بو (ئیراده) ی شو بنه اوهری ماموستای نیچه و بو ریبازی (چیژ) ی (برگسون) و ریبازی (پاسا وگه راییی) (ولیه م جمیس) خو شکرد.

جیاوازیکردنه که ی کانت له نیوان عه قل ی ئه بسترکت و زانستدا خزمه تی زو ری هه یگیلی کرد، سه بارهت به فه لسه فه ش که ده لیت جیهانیکی پر له راستی و یژه یی هه یه که گو رانی



www.kurdistan.net.org

14-11-2005 14:49 به کاتی ناوهندی ئه وروپا

به سه ردا دیت به گۆرانی زه مهن و شوین، تیۆرسینانی (دیارده گه رایبی) سو دیان لیوه رگرتوه و ههروه ها (ئه نیشتاين) یش زۆر سودی لی بینیه تیۆری (ریژه بیون) ی له وه وه وه رگرتوه، فه لسه فه ی ئایدیالیزمیش کاریگه ره گه و ره ی له سه ر نیچه هه بووه، سه باره ت به فه لسه فه ی میژووی کانت کاریگه ری له سه ر هیگل داناوه.

به مشیویه ئه م نامیلکه یه، فه لسه فه که ی کانت و تیۆره جیاوازه کانی ئه و فه یله سو فه مان پیده نابیت، ئه گه ر چی ره نگه له نامیلکه یه کی وادا که م بیت، به لام زۆر به کور تی چرکراوه ته وه خوینه ر ده توانی سه ره تا کانی فه لسه فه که ی کانت بیروبوچۆنه کانی بخوینه وه. کانت نمونه یه که له ژیان و کاری فیکریه کانی

وه رگیڕانی: په ژاره عه بدولحه مید، له بلا و کراوه کانی ده زگای چاپ و بلا و کردنه وه موکریان-
2005